

SZABADOS GYÖRGY

Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról*

„Sándor kevés esztendőök alatt világi monarchává lett, Julius császár kicsiny ideig világbíró rómaiakat maga alá hajtá, Atila kevés esztendeig világ egyik végéről a másikig győzedelmesen jára, sok nemzetet elronta, magának s nemzetének Pannoniában királyságot épít, aki mai napig is vagy. És noha Sándor ennél több dolgokat vive véghez,... de Atilának fáradsága hasznosabb vala, mert amannak az ő győzelmei, országlásai holta után mind füstben menének, ez maradandó és örökös királyságot csinála magyarnak, ha mi is úgy continuálnánk, mint a régi jó magyarok kezdték.” – írta Zrínyi Miklós 1656–1657 telén Mátyás király életéről elmélkedve.¹

„Ez a két leghiresebb Királyai vóltanak tehát a' régi magyar nemzetnek: Attila, és Sz. István: amaz vérengző, imez békeség' szerető: amaz Pogány, imez Keresztýén: de a' mit Attila szerzett, meg nem maradt, a' mit Sz. István kezdett, mind eddig fen-maradt: amannak birodalma tsak hamar halála-után fel-fordúlt, imennek országa mái napig is, majd 800. esztendő alatt, szépen virágzik.” Katona István 1788-ban kiadott kis könyve, a „Szent István, Magyarok' első Királya' Ditsérete” eredetileg emlékbeszéd volt, amely „Bétsben, a' N. Magyar Nemzet' nemzeti inneplésének alkalmatosságával, a' Szent János Templomában Kis-Asszony havának 24-dik napján” hangzott el.²

A két gondolat a honi eszmetörténet azon időpontjairól csendült össze, amelyet hatalmas művelődésbeli szakadék választott el. A 17. század legnagyobb politikai gondolkodója kora szunnyadó historiográfiájának foglya volt. A jezsuita tudós életműve azt a páratlan gyorsaságú tudományfejlődést tetőzte be, amelynek révén a 18. század folyamán a legtöbb írott kútfő ismértté vált, és amely létrehozta hazánkban a kritikai történetírást. Kettejük életének művelődéstörténeti háttere magyarázza, mint cserélődtek ki a párhuzamos példázatok nagy személyiségei, és hogyan lépett a magyar történelem szimbolikus kezdőalakjának szerepébe Attila helyére Szent István.

A magyar történeti emlékezet korai idejétől fogva megfigyelhető, hogy íróink nem egyszerűen feltárják a múltat, hanem elmélkednek is róla, s jelenükhöz szóló gondolatokat fogalmaznak meg. Nem véletlen, hogy a száraz tényközlő annalsztikus tárgyalásmód – az egyedüli Pozsonyi Évkönyveket leszámítva – nem honosodott meg, sokkal jobban érvényesült a „mesélős” gesta.³ E műfaj legismertebb magyar képviselője Anonymus alkotása. Béla Jegyzője a *Gesta Hungarorum* előszavában így fogalmaz: „Ha pedig Magyarország nemes nemzete

* A tihanyi „Szent István alakja a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban (A késő középkortól a XVIII–XIX. század fordulójáig)” konferencián, 2000. szeptember 30-án tartott előadás szerkesztett változata.

¹ Zrínyi Miklós: *Mátyás király életéről való elmélkedések*. Sajtó alá rendezte, magyarázatokkal és utószóval ellátta Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest, 1990. 30–31. A mű megírásának időpontjáról lásd: Kovács Sándor Iván: „Hallani láttatom az ő árnyékát...” Zrínyi prózaírói remekműve: a Mátyás király életéről való elmélkedések. In: Zrínyi: *Mátyás király életéről való elmélkedések*, 37.

² Katona István: *Szent István, Magyarok' első Királya' Ditsérete*. Bécs, 1788. 5.

³ Hóman Bálint a németföldön elterjedt, partikuláris jellegű évkönyv- és krónikairódalom magyarországi meg nem honosodásában látta annak tanújelét, hogy korai keresztény kultúránk nem egyszerű függvénye a németnek. Hóman Bálint: *A magyar történetírás első korszaka*. Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 281. A regényes gesta francia eredetéről lásd: Hóman: *A magyar történetírás első korszaka*, 259.

őseinek eredetét, hőstetteit parasztok hamis meséiből, vagy a regösök csácsogó énekeiből mintegy álmoképekben hallaná, az illetlen és méltatlan dolog volna. Inkább az íráások biztos előadásából, valamint az egyértelmű történetírói magyarázatból nemeshez méltón ismerje meg az események igazságát.⁴ Igaz, a 42. fejezetben kénytelen elismerni a szájhagyomány fontosságát: „A harcokat és hőstetteket, ha jelen írásunk szerint nem akarnátok [elhinni], akkor higgyetek a regösök csácsogó énekeinek s a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok hőstetteit és harcait mind a mai napig nem engedték át a feledésnek.”⁵ A történeti kritika és gondolkodás korai megnyilvánulását találóan jellemezte és bírálta Arany János a *Naiv eposzunkról* írott tanulmányában (1860): „Már első krónikásainknál látjuk a józanságot, melylyel a történetileg valót a mesétől, költeménytől igyekeznek elválasztani. Béla Névtelenje gondosan óvakodik a parasztok csácsogó énekei ellen: noha máskor meg hívatozik rájuk... Azonban e józanság hátrányos vala népköltészetünk emlékeire, hátrányosabb talán, mint maga a keresztény vallás terjesztése: mert ez csak a hitregénknek üzent hadat; míg a korai kritika dere hagyományos költészetünk virágait fagyasztá el, midőn a történetből száműzni akar vala minden regeszerűt. Mert nincs a naivnak esküdtebb ellensége, mint azon kezdetleges, szintén naiv állapot, midőn valamely egyén vagy nemzet gyermeki elfogultságából kibontakozni kezd. Ilyenkor egy hitében megtértnek buzgalmával indít háborút azon tévelygés ellen, melynek előbb önmaga is rabja volt, gyűlöli azt, mert értelme világánál szégyenli, hogy valaha szerette.”⁶ Arany János óta sokan és sokféleképpen értelmezik a művelt klerikus felsőbbsegítudatának tételét, ám ez nem hatott közvetlen utódaira. A *Gesta Hungarorum* 1746-os kiadásáig, jó félezer évig ismeretlenül lappangott, a krónika-irodalom véráramába ilyenformán nemhogy az idézett gondolat, de a mű egész tanítása sem kerülhetett bele, amely pedig a 9–10. századra irányítja a műltra tekintő figyelmet. Az uralkodóvá lett őstörténetet más dolgozta ki, aki viszont más korból való személyt állított a nemzeti élet jelképes kezdetéül.

Kézai Simon, IV. (Kun) László hű papja a királyának kedves hun történet beillesztésével a krónikaszerkesztmény vázát évszázadokra kötelező érvénnyel alkotta meg. S jóllehet az ő 1282 után írott *Gesta Hungarorum*a is ugyanúgy fél évezredet várt újkori kiadásra, mint Anonymusé, Kézai utóélete sokkal kedvezőbben alakult. Míg Béla király Jegyzője szinte nyomtalanul múlt el középkori művelődéstörténetünk lapjairól, addig IV. László király klerikusa annak egyik főszereplőjévé vált: a 14–15. századi krónikások a kettős, hun–magyar tagolás átvételével a 13. századi íróelőd tekintélyét ismerték el.⁷ Csakhogy ezáltal az ősidők súlypontja az első, vagyis a hun foglalásra helyeződött, így a magyar történelem szimbolikus kezdőalakja, Attila is onnan került ki. Már Kézai Simon elvégezte a hunok történeti újraértékelését, de a legnagyobb hangsúlyt nem ő helyezte a nagykirály roppant alakjára.

Thuróczy János 1488 folyamán jelentette meg *Chronica Hungarorum*át. A gyors kettős kiadás, a szépműves kiállítás egyaránt a mű korabeli megbecsültségére vallott, ami nem érdemtelenül illette az összefoglalást: Hunyadi Mátyás király ítélőmesterének krónikája egyszerre tetőzte be középkori történetírástunkat s vált újkori műveltségünk alapjává, az írásmű-

⁴ „Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompniano audiret, valde indecorum et satis indexens esset. Ergo potius ammodo de certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat.” Szentpétery, Emericus: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Budapestini, 1937. 33–34.

⁵ „Quorum etiam bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum, qui fortia facta et bella Hungarorum usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt.” Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.* 87.

⁶ Arany János: *Naiv eposzunk*. Szépirodalmi Figyelő, 1860. november. 18., 34.

⁷ Szabados György: *A krónikáktól a Gestáig. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Irodalomtörténeti Közlemények (ItK.) 1998. 5–6. 616.

vét átható egyik fő gondolat pedig kulcsfontosságú Zrínyi Miklós megértéséhez. Thuróczy János ugyanis a hun királyt uralkodója, az attilai képességű Mátyás előképéül ábrázolta; Attila és Mátyás – a dicső kezdet s az újra dicső jelen – egy évezreden átívelő párhuzama magyarázza Attila első helyét, illetve a közbülső idők személyeinek háttérbe húzódását. A krónikát bevezető ajánlás mindennél ékeesebben vall Thuróczy Attila-képéről: „Úgy tetszett ugyanis, hogy még a nagy Attila király viselt dolgainak dicsőségéről is, mivel gyenge toll foglalta írásba, szinte hallgatnak, noha azok nem kevésbé méltóak arra. De nem a magyarok régi eleit kell azzal vádolnunk, hogy tetteik emlékezetét a feledékenység mély tengerébe engedték süllyedni. Az emberek események idején élt nemzedéke inkább a fegyverforgatást, mint a betűvetés tudományát gyakorolta. Mert hiszen a mi korunkban is ugyanennek a nemzetnek egyik, Erdélyben lakó része valamiféle betűket ró a fába, és e rovást használva betűvetés módjára él vele. Azt hiszem, csak az idegen népek gyűlölete fosztotta meg Attila királyt a győzelmeihez méltó írói tolltól, ez sikkasztotta el tőle a császári nevezet dicsőségét is, és ezért nem írtak semmit viselt dolgainak dicséretére, csak az általa okozott nyomorúságot jegyezték fel siralmas énekeikben ... Senki se nyert még földi dicsőséget mások nyomorba döntése nélkül. Ninus, az asszírok királya azáltal, hogy erőszakosan kiterjesztette kezét más országokra, megteremtette a világtörténelmet, és ha Agamemnon, a görögök fővezére nem döntötte volna romba a trójai Iliont; ha Nagy Sándor gyászos fegyvereivel nem pusztította volna végig a világot; nevük is elenyészett volna testükkel együtt.”⁸

Thuróczy szellemi hagyatéka az *Elmélkedések* lapjain szökkent szárba. Kár, hogy a 17. század lángelméje nem írt teljes magyar történetet, hiszen a Mátyás király országglását elemző értekezésből a múlt eddig nem látott mélységű értelmezése, szinte újra-átélése kerekedett. Attila és Mátyás együttes szerepeltetése, valamint a világhódító Nagy Sándorra tett utalás Thuróczytól ismeretes, hanem ezen túl Zrínyi gondolatfűzése teljesen egyedülálló. Szerencsére Attila nem kizárólag itt mutatkozik meg életművében. A szigetvári őst dicsőítő hőseposz, az *Adriai Tengernek Syrenaia* 1651-ben hagyta el Bécs nyomdáját. Függelékében két Attila-epigramma található, amelynek segítségével nyomon követhető a róla alkotott kép változása:

„I.

*Isten haragjának én szelleti voltam
Mikor ez világot fegyverrel nyargaltam,
Vér cataractákat karddal árasztottam,
És mint egy villámlás, földet megfutottam.*

⁸ „Enimvero et magni regis Atile gestarum gloria rerum stili pravitate comprehensa digno laudum preconio non minus quasi subticere videbatur. Nec crimine de hoc Hungarorum vetustas arguenda est, quod suarum recordia rerum altum oblivionis in pelagus defluere permisit. Hoc genus hominum ipsarum etate rerum armorum potius strepitu quam literarum scientia sese exercitabat. Nam et hoc nostro evo pars nationis eiusdem quedam Transsilvanis regni posita in horis characteres quosdam ligno sculpsit, et talis sculpture usu literarum adinstar vivit. Externarum nationum invidiam exactis per ipsum Atilam regem victoriis condignum preconii subtraxisse stilum et eidem regi Atile gloriam imperialis nominis dempsisse puto, neque per ipsum gestarum rerum in decus quidpiam preterquam illatas per ipsum eis miseriae planctuosi carminis adinstar scripsisse inveniuntur... Nemo mundanam miseria absque aliena adeptus est gloriam. Ninus Assyriorum rex, regna quod in aliena violentas iniecit manus, universarum originem historiarum peperit, et, nisi quondam Adamemnon Grecorum imperator Troianum Ilion evertisset, Magnus quoque Alexander tristibus armis orbem vastasset, illorum nomina pariter cum corporibus cecidissent.” Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 15–16.

II.

*Én vagyok magyarnak legelső királyja,
Utolsó világrészről én kihozója!
Én lehetek teát magyarnak példája,
Hirét s birodalmát hogy nyújtsa szablyája!*⁹

A nagykirály alakja már-már tökéletes, eszményi alany a magyar Aeneas epikus megformálásához. Ragyogó személyét csak egyetlen folt szeplősi, a testvérgyilkosság, *Buda halála*, amelynek hangoztatása makacsul tartja magát a honi krónikákban.¹⁰ Zrínyi Miklós ezt a foltot éppen a megölt Budával mosatta le:

*„Buda
Mely rosszul alhatnak egy királyi széken
Méltóság és egy ész, az mely engedetlen,
Rólam és Remusról példát vehet minden
Vesztő, mert nem fértem az bátyám székiben.”*

Az 1651-es Attila-alak általános „eposzi kellékei” (rég harci dicsőség, világhír, honfoglalás, birodalomalapítás)¹¹ önmagukban is feltétlen tiszteletet parancsolnak, de ha a magyar történelemre vetjük, akkor látszik igazán, kikből „építette fel” Zrínyi Miklós a nemzeti múlt makulátlan kezdőalakját, „magyarnak példáját”. A költői-gondolkodói képzelet ekkor rugaszkodott legmesszebbre a történeti valóságtól: a világverő történelmi Attila mellé honfoglaló fejedelmek, államalapító királyok sorakoznak fel, s egyesülnek a példázat Attilájában.

A *Szigeti veszedelem* mögé illesztett sorok együtt a *Mátyás király életéről való elmélkedések* idézett részletével Attila művelődéstörténetbeli pályafutásának delelőjét jelentették. A magyarnak „maradandó és örökös királyságot” csináló „hun” Szent Istvánt két honfoglalás dicsősége ékesíti, a valóban hun Bendegúzé és a „hun” Árpádé; e roppant alak könnyen lépi át azt a több évszázados időárkot, amely a Hun Birodalom bukása és a magyarok visszatérése között tátong, és amelynek eltüntetése megoldhatatlan feladat elé állította krónikásainkat Kézaitól Thuróczyig. Zrínyinek mindez így sikerült. Miért nem lett tehát az Attila-epigrammákból Attila-eposz? A válasz az *Elmélkedések* egy korábbi helyéből olvasható ki; ott Mátyást nagybátyjával, Szilágyi Mihállyal szemben tanúsított szigoráért feddi meg az író: *„Bizony nagy mocsok a háládatlanság, a királyi paláston sok szépséget sötétít be. Neked pedig, király, az Fátum nagy könnyebbséget szerzett, és el akarta veled kerülni az Attila gyalázatos vétkét, ki az öccsét, Budát megölte; az Romulus istentelenségét, ki Remust agyonverte; más kegyetlensége elvette előled bátyádat, a Lászlót.”*¹² A Mátyás királyban szunynyadó testvérgyilkos leleplezése ismét csak Zrínyi egyéni leleménye, de ennél sokkal fontosabb, hogy az elmélkedő szerző ellentmondásba került – hat évvel korábbi és néhány sorral későbbi – önmagával. Buda holttestén előbb machiavellista könnyedséggel szökkent át, hogy 1656–57-re felelő erkölcsi alapú ítélete egy rövid pillanatra visszarántsa választott példaképét a krónikák valóságába, talapatában rendítve meg ezzel saját, több jelentős személyből összegyúrt Attila-szobrát. Honnan e fordulat? Igaz, hogy Zrínyi Miklós rendezte sajtó alá s adta ki 1660-ban Gersei Pethő Gergely históriai hagyatékát, amely Attila „Vér szomjúhozó” hajlamait kellő borzadással ecsetelte,¹³ de mégsem a *Rövid magyar krónika* hatásának tud-

⁹ Idézi Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*. Budapest, 1993. 11–12.

¹⁰ Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 268.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 48., Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus I. Lipsiae, 1936. 73.

¹¹ Szörényi: *Hunok és jezsuiták*, 12.

¹² Zrínyi: *Mátyás király életéről való elmélkedések*, 14.

¹³ Gersei Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika*. Bécs, 1660. A₄v–B₁r.

ható be a hirtelen támadt átértékelés. Nem tudjuk ugyanis, mikor ismerte meg Pethő kéziratát, de ez nem is lényeges: a *Rövid magyar krónika* semmi olyat nem tartalmaz, amit Thuróczyánál, Bonfininál ne olvashatott volna korábban Zrínyi, vagyis Buda régről ismert veszte Pethőtől függetlenül kezdte zavarni az elmélkedőt.

Attila külön „szerencsétlensége”, hogy megítélése akkor indult hanyatlásnak, amikor történeti irodalmunk ezt egyáltalán nem indokolta. A műveltségbeli fejlődés fő iránya 1746-ig a korai, hun időket célozta. Antonio Bonfini tétova és közvetlen folytató nélkül elenyészett kezdeménye, amely a hunok és a magyarok közé az avarokat élelte, Otrokócsi Fóris Ferenc forrásfeltáró munkássága révén új életre kelt.¹⁴ A külhoni adatok kiaknázásával létrejött hun-avar-magyar őstörténeti hármaskönyv egyre kevesebb súlyt helyezett az utolsó pillérre. Az idegen írók távolságtartó tudósítása általánosságokban szólt a hunok, avarok és magyarok tetteiről: emiatt a néptörténetek amúgy is háttérbe szorították a kimagasló személyeket. Itt lett volna szükség igazán Attila karizmatikus alakjára, hiszen az összefoglalás a hunok érdeme maradt, míg a magyarok „elé” érkezett avarok a krónikás törésvonal jótékony, majdnem tökéletes elfedése révén a folyamatos Kárpát-medencei jelenlét látszatát teremtették meg.

Éppen ezért nem hozott áttörést egy külföldön alkotó protestáns történetbúvár, Otrokócsi Fóris Ferenc korszakalkotó értékű, tudományos igényű elemzése. Az első, önálló formában kiadott magyar őstörténet, az *Origines Hungaricae* szerzője 1693-ban tanulságos elmélkedéssel kezdett Attila ábrázolásához. Határozott állásfoglalása, érett forráskritikusi magatartása nagy segítségére lehetett volna akár Zrínyi Miklósnak is a hun királlyal kapcsolatos kértelyek, vívódások, erkölcsi fenntartások elosztatásában. „Amikor a hun nemzet pogányságban élt, Attila volt a szemefénye, ékessége, akit nem kevesen hazug koholmányokkal rútul bemocskoltak, azok a történetírók, akik századok múltán csak a zavarosban halásztak, a szájhősök és az igazat a hamissal összezagyválók mocsarából meríthettek. Emiatt az a szándék vezérelt, hogy Attiláról minél őszintébben és hitelesebben szóljak, amennyire azt a régi írások lehetővé teszik.”¹⁵ A személyére vetülő legsötétebb árnyékot, a testvérgyilkosság vádját ma is helytálló tudósi érveléssel, az egykorú kútfőadatok hiányára mutatva háritotta el. „Hogy megölte-e Attila fivérét, Budát, avagy sem, erről Priskos semmit sem közöl.”¹⁶ Otrokócsi Fóris egyébiránt nem törekedett arra, hogy egy-egy kimagasló fejedelem példájába sűrítse a múlt tanulságait; éppen ellenkezőleg, a néptörténeti irányultság minden eddiginél erősebben érvényesült nála. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltását bő fél évszázadra rá két egy mástól független tudományos eredmény indította el.

1746 folyamán Anonymus *Gesta Hungarorum*a végre napvilágra jutott, hogy ott alapjait rendezte át a kezdetek hangsúlyait.¹⁷ A magyarság diadalmas országvívását, Álmos és Árpád hőstetteit színpompás mondák idézik meg, s a személyek vitézségéhez kötődő régmúlt eddig nem látott gazdagságban elevenedik meg. Az „Anonymus utáni” évtizedek történetírói

¹⁴ Szabados: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 625–628.

¹⁵ „Cum constet Nationis Hunniacae in Paganismo, Athilam fuisse lumen et decus, quem non paucis sane figmentis et mendaciis defoedarunt Historici illi, qui sua quaedam, de rebus remotiorum seculorum, non nisi ex turbidis, nugatorum, et veritatem cum falsitate miscantium lacunis, haurire poterant; idcirco partem instituti mei esse duxi, etiam de Athila aliquid, quam sincerius et fidelius per scripta veteri fieri potest, dicere.” Otrokócsi Fóris, Franciscus: *Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera Nationis Hungaricae Origo et Antiquitas, e Veterum Monumentis et Linguis praecipuis, panduntur*. Franekeriae, 1693. 102. (a továbbiakban: Otrokócsi Fóris 1693.)

¹⁶ „Bledam fratrem suum, an interfecerit Atila, nec ne, nihil de eo Priscus prodidit.” Otrokócsi Fóris: *Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera Nationis Hungaricae Origo et Antiquitas, e Veterum Monumentis et Linguis praecipuis, panduntur*, 127.

¹⁷ A gestát Bél Mátyás rendezte sajtó alá. Johann Georg Schwandtner: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Vindobonae, 1746. 1–38. Hatásáról lásd: Szabados: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 630–641.

terméséből – s a honfoglalási epika fordulatóból is¹⁸ – világosan látszik, hogy a gesta mily erővel formálta át a köztudatot. A jezsuita Pray György, „kritikai történetírásunk megalapítója”¹⁹ a *Régi évkönyveket* még a hun–avar–magyar gondolat szerint tagolja, ám rendtársa, Katona István csak röviden utalt a 9. század előttre *Az első magyar fejedelmek kritikai történelme* lapjain. A gondolkodásban beállt változás az ő életművén érződik leginkább. Amint Béla király Névtelenje pusztán az első magyar uralkodóház mitikus ősvé, a honfoglalás hivatkozási alapjává „fokozta le” Attilát, úgy Katona figyelme is a megszakítatlan megtelepedést vezérlő fejedelmi személyek felé fordult. A *Gesta Hungarorum*-nál semmi sem példázhatja jobban, hogy a kései utódok műveltségbeli fejlődését nem a kútfő megírásai, hanem az ismertté válási ideje alakítja. Ennek az átalakulásnak lettek kárvallottjai a hunok és az avarok. Az utóbbiak helyzetét az is súlyosbította, hogy egyetlen kagánjuk sem került be Attila és Árpád közé a krónikás leszármaztatás „vérvonalába”, így annál könnyebben estek ki a történelmi érdeklődés látóköreből.

Az 1746. esztendő másik nagy jelentőségű hozadéka volt az első, mai értelemben vett tudományos Szent István-életrajz. Ez a munka az egyetemes jezsuita historiográfia legnagyobb szabású vállalkozása, az 1643-ban útjára indított *Acta Sanctorum* sorozatába illeszkedett. A *Vita Sanctis Stephani Regis* Joannes Stillingus (Jan Stiltinck) antwerpeni bollandista kutató készítette.²⁰ Művét oly kitörő lelkesedéssel fogadták a magyarországi rendtársak, hogy 1747-ben egyszerre adatták ki két fontos jezsuita oktatási központban, Győrött és Kassán. Ezt több 18. századi utánnomás követte, ily módon a hazánktól távol született alkotás historiográfiai szerves részévé vált. Stillingus dicséretére legyen mondván, hogy a lelkiismeretesen összegyűjtött forrásokot magas színvonalú elemzéssel dolgozta fel. Könyve jóval többet nyújtott a címben vállaltaknál: a *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* nem „egyszerű” életrajz, hanem az előzmények alapos bemutatásával megerősített monográfia a keresztény magyar államszervezés főszereplőjéről és koráról. Értékét az is mutatja, hogy a magyar szentekről – Imre, László, Erzsébet, Margit, de ide sorolható az akkori tudás szerint Salamon király – igényes történetkritikai értekezéseket adó Pray György, valamint a kor legnagyobb adatbázisát megmozgató Katona István évtizedek múltán sem tartott szükségesnek egy új „Stillingust” készíteni. Fontos e helyt hangsúlyozni, hogy történelmünk jelképes kezdőalakjai közül Szent István ismertségben épp akkorra érte utol Attilát, amikor az előidő-szemlélet hangsúlyai a hun király koráról a honfoglaló magyar nagyfejedelem idejére helyeződött. E két, egymást erősítő hatás magyarázza a nagy összegző, Katona István gondolatait.

„Amint az első frank királyi házat Merovingnak, a másodikat Karolingnak nevezik az írók, noha Meroveust is atyja, Clodius, Károlyt is atyja, Pipin előzte az országlásban; mint-hogy a fiak atyáiknál híresebbek voltak, úgy vélték, a nemzetségek méltóságukat tartósabban örökíthetik utódaikra. Eképp Magyarország első, Árpádtól származó királyi háza lépten-nyomon azt hallotta, hogy noha Álmos előbb állt a magyar nemzet élén, mint Árpád; mégis mivel Árpád hatalmasabb és híresebb volt, mint Álmosé, az egész nemzet úgy ítélte, azt emennél az elsősegre érdemesebbnek tartja.”²¹ A negyvenkét kötetes *Historia*

¹⁸ Szabados György: *Csokonai és Anonymus*. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok*. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Budapest, 1999. 137–150.

¹⁹ Hóman: *A magyar történetírás első korszaka*, 407.

²⁰ *Acta Sanctorum Septembris*. Ex Latinis et Graecis, Aliarumque Gentium Momumentis Collecta, digesta, Commentariisque et Observationibus illustrata a Joanne Pinio, Joanne Stilingo, Joanne Limpeno, Joanne Veldio, e Societate Jesu presbiteris theologis. Tomus Primus. Antverpiae, 1746.

²¹ „Quemadmodum primam Francicorum regum prosapiam Merovingicam, alteram Carolingicam scriptores appellant, licet et Meroveum Clodius, et Carolum M. Pipinus pater in regno praecesserint; quia scilicet filii, prae patribus illustres, assertam stirpi suae dignitatem magis stabilitam ad posterum transmiserunt: ita prima regum Hungariae stirps Arpadiana passim audit, licet Almus prius, quam Arpadus, genti Hungaricae praefuerit; quia scilicet et amplior Arpadi, quam Almi, potestas, et illust-

Critica első királyságtörténelmi kötete 1779-ben jelent meg, Katona ekkor közölte máig ható érvénnyel kidolgozott „Árpád-ház” tételét.²² Az anonymusi ihletettséggű jezsuita tudós megoldotta a krónikások századokon keresztül görgetett gondját: ahelyett, hogy újabb hidat feszített volna két bejövétel szakadáka fölé, az időárok innenső partjáról választott kezdetet példázó jelképet.

De ahogy Attilát Árpád, úgy kilenc év múltán – az 1788-as emlékbeszéd-idézet közvetlen folytatása szerint – Árpádot is egy leszármazottja szorította le főhelyéről: „*Tsudálatos dolog! Attilának mind népe, mind ereje, mind fegyvere nagyobb volt, híresebb volt, győzedelmesebb volt; még-is, a' mit ő szerzett, meg-nem maradt. Sz. Istvánnak se népe, se ereje, se fegyvere olly nevezetes nem volt; még-is, a-mit ő kezdett, mind eddig fen-maradt. Mi ennek a különbözésnek oka? Hiszen, annál állandóbb lehet az ország, mennél hatalmasabb a' Király! Miért szakadt tehát vége olly hamar Attila birodalmának, vége nem szakadt mind ez ideig Sz. István országának? Valamint, ha valaki állandó kő házat akar építeni; szükséges, hogy nem fővényen vagy hómokon, hanem kemény földön vagy kő-szálon építsen: ugy, valaki állandó országot akar venni 's építeni; szükséges, hogy azt a' hitnek kő-szálán építse. Attila azt az országot, melyet messzszé-való tartományban vett, és győzedelmes fegyverével szerzett magának, nem a' hit' kőszálán építette; a' hit' kőszálán építette Sz. István. Attila Issten ostorának, Sz. István Krisztus apostolának neveztetett, a' kinek nem volt elég az igaz Istent meg-ismérni; hanem az egész országgal meg akarta azt ismértetni.*”²³

Az újszövetségi szikla-utalás²⁴ egyértelmű, bár ez egy Szent István-i életművet méltató beszédétől szinte követelmény, kiváltképp akkor, ha annak szerzője elkötelezett egyházi férfiúként műveli a történettudományt. Vagyis az Attila–(Árpád)–Szent István átmenet megértéséhez újra Katona személyének kulcsfontosságát kell hangsúlyoznunk. Attila hanyatlásáról, Árpád felértékelődéséről esett már szó; azt kell még áttekintenünk, hogyan alakult hétszáz év alatt az első magyar király emlékezete.

Középkori krónikáinkból az alábbiakat lehetett megtudni: István születését isteni látomás jelezte előre, „amint azt a legenda írja” (az életrajzra utaló kitételt 16. századi forrásaiból vette át Thuróczy),²⁵ és a szent uralkodó „*már serdülőkorában dicsőséges hadat vezetett a vitéz és hatalmas Koppány vezér ellen.*” (A somogyi nagyurat Vecellin vágta le a csatában, István „csak” a holttestet négyeltette fel, s küldte szét a csonkokat országában, így hát rokongyilkosság nem terheli lelkét.)²⁶ Olvashatunk még az erdélyi Gyula, illetve a bolgárok és szlávok ellen viselt győztes hadjáratairól, hittérítéseiről, egyházalapításáról, Imre életszentségéről és haláláról, Vazul megvakításáról (ez utóbbit Gizella királyné nyakába varrja Thuróczy, vagyis az újabb rokon hulló vére sem pettyezte a szent király makulátlan fehérségét), végül arról, hogy az öreg István a Legszentségebb, Örökké Szűz Mária ünnepén csatlakozott az angyalok égi karához.²⁷ A krónika csak egy legendára hivatkozik a három ma ismert közül: ez pedig nem lehet más, mint Hartvik püspök Kálmán kori szerkesztése, III. Ince pápa 1201-es rendelkezése.

riora filii, quam patris, in universam gentem promerita, hanc illi prae isto praerogativam conciliarunt.” Katona, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae I.* Stirpis Arpadianae I. Pestini, 1779.

²² Az „Árpád-ház” fogalom előzményeiről, kifejlődéséről lásd: Szabados: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 637–638.

²³ Katona: *Szent István, Magyarok' első Királya' Ditsérete*, 6.

²⁴ Mt 16,18.

²⁵ „Geycha vero divino premonitus oraculo anno Dominice incarnationis nongentesimo sexagesimo nono, quemadmodum in legenda Beati Stephani regis scriptum est, genuit Sanctum Stephanum regem ex Sarolth filia Gyula.” Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 311–312.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 73.

²⁶ „Sanctus autem rex Stephanus iam pridem in adolescentia sua contra Cupan ducem fortem et potentem gessit bellum gloriosum.” Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 312–313.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 74.

²⁷ Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.* 314–322.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 75–78.

zése óta Szent István hivatalos életrajza. Fontos, hogy a Nagy- és Kislegenda antigregoriánus szellemiségű összegzése (egyszersmind a három életírás közül a legterjedelmesebb) folyamatosan élt a magyar történeti műveltségben: nem kellett újra felfedezni, Thuróczy János korától Katona István idejéig számos kiadást ért meg.²⁸ Ez a legenda vegyít István szent életébe leginkább világi-politikai tartalmú eseményeket. Ennek leghatásosabb példája talán csak a Szűz Máriának történt országfelajánlás jelentőségéhez mérhető. A – Hartvik által meg nem nevezett – II. Szilveszter pápa állítólag e szavakkal méltatta első királyunkat: „én, úgymond, apostoli vagyok, ám ő valóban, s méltán Krisztus apostola, aki által oly nagy népet térített meg magának Krisztus.”²⁹ E páratlanul elmés gondolat úgy emelte a pápa fölé a térítő király-szentet, hogy a vallásos felmagasztalástól elválaszthatatlanul evilági tekintélyét is érzékeltette. A krónika és a könyves királynak tetsző István-legenda után említendő az Imre hercegnek szánt *Erkölcstanító könyvecske*. Az *Intelme*ként elhíresült királytükör 1581 óta olvasható nyomtatásban.³⁰ Az államalapítás legfőbb hazai forrásait tehát régi ismerősként köszönhetjük kritikai történetírásunk elei és nagyjai.

Az új tudományminőség előzményei messze a 17. századba mutatnak vissza. Révay Péter koronaőr a Szent Korona-kutatást,³¹ a jezsuita Inchofer Menyhért a magyar politikai egyház-történet-írást alapozta meg.³² A Hevenesi Gábor programnyilatkozatával (1695) szervezetté vált anyaggyűjtés a legnagyobb középkori kútfőcsoport, az oklevelek másolását eredményezte. Közben új lendületet vett a régóta ismert és használt elbeszélő források kiadása is. Johann Georg von Schwandtner *Scriptores Rerum Hungaricarum* (1746–1748) a *Gesta Hungarorum*on kívül egyebek mellett Thuróczy János krónikáját, Hartvik írásművét és Szent Imre legendáját tartalmazza.³³ (E roppant forrásgyűjtemény köteteivel egy időben jelent meg a bollandista Joannes Stillingus *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* monográfiája.)

A Szent István-kép fejlődése a Jézus Társaság történetíróit sorra véve mérhető le igazán. Az 1746 előtt alkotó Timon Sámuel kortani kivonatának elején röviden tárgyalja István korát;³⁴ Pray György műve, *A magyar királyságtörténeti évkönyvek* nyitó fejezete adatgazdag 43 oldalt szentel a keresztény országépítőnek.³⁵ Stillingus jóvoltából olyan külhoni írókat ismert, mint Merseburgi Thietmar, akitől az államszervezés alapvető híre származik („az említett császár [III. Ottó] kegyéből és biztatására Henrik bajor herceg sógora, az országában püspöki székhelyeket létesítő Vajk koronát és áldást kapott”),³⁶ vagy mint az 1030-as német hadjáratról tudósító Wipo.³⁷ A tudásszint emelkedését nemcsak az egyre színesedő teljes magyar históriák jelzik, hanem egy nálunk új tudományos műfaj, a történetkritikai értekezés fel-

²⁸ Bartonic, Emma: *Legenda Sancti Stephani Regis maior et minor, atque legenda ab Hartuico episcopo conscripta. Praefatio*. In: Szentpétery: SS. Rer. Hung. II. Budapestini, 1938. 375–376. A Hartvik-legenda szövegének kiadását lásd: uo. 401–440.

²⁹ „Ego” inquit „sum apostolicus, ille vero merito Christi apostolus, per quem tantum sibi populum Christus convertit.” Szentpétery: SS. Rer. Hung. II., 414.

³⁰ Balogh, Iosephus: *Libellus de institutione morum. Praefatio*. In: Szentpétery: SS. Rer. Hung. II. 616.

³¹ Petrus de Rewa: *De Sacra Corona Regni Hungariae Ortu, Virtute ... Commentarius*. Augustae, 1613., Petrus de Rewa: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem*. Francofurti, 1659.

³² Inchofer, Melchior: *Annales ecclesiastici regni Hungariae*. I. Romae, 1644.

³³ Schwandtner: SS. Rer. Hung. I. 39–291., 413–428., 429–432.

³⁴ Timon, Samuelis: *Epitome Chronologica rerum Hungaricarum*. Cassoviae, 1736. 1–4.

³⁵ Pray, Georgius: *Annales Regum Hungariae I*. Vindobonae, 1763.

³⁶ „Inperatoris autem predicti gratia et hortatu gener Heinrichi, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit.” *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*. Herausgegeben von Robert Holtzmann. München, 1980. 198. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9.) Idézi Pray: *Annales Regum Hungariae I*, 6.

³⁷ Pray: *Annales Regum Hungariae I*, 28., 37.

bukkanása is: egyes részművek önálló összefoglalás tárgyává nemesedtek – szintén Pray írói műhelyében. A *Történetkritikai értekezések* közül a Szent Jobbról és Szent Imre életéről szóló tanulmánya foglalkozik Istvánhoz kötődő kérdésekkel; az előbbi függelékében, jegyzetelve közli Hartvik legendáját.³⁸ Ezt a kiadást használta Katona, aki Prayéhoz hasonló lendülettel vett részt kisebb könyvei által a – a tudományfejlődés további fokát jelentő – történet-szi vitákban.³⁹

Katona István nevéhez mégis főként a honfoglalástól 1810-ig vezetett *Kritikai magyar történet* fűződik (Katona 1811-ben halt meg!), majd' ezer év máig legbővebb összegzése, amely az új minőségébe lépett hazai historiográfia első szakaszát koronázta meg. Szent István király történelmi ábrázolása is nála teljeseedik ki eddig nem látott terjedelemben.⁴⁰ Idézetekkel bővelkedő előadása hét évszázad hagyományát tükrözi. Írói magatartását jól példázza a magyar korona szentszéki eredete melletti állásfoglalás: itt Hartvik segítségével értelmezi Merseburgi Thietmar kitételét, amely éppen a küldő személyéről hallgat (egyszersmind elveti a Vajk-Géza azonosítást), a pápától származó diadém honi emlékezetét pedig két Árpád-kori oklevéllel szemlélteti.⁴¹ A folyamatosan megszólaltatott Hartvik-legenda mellett a pannonthalmi, veszprémi, pécsi, pécsváradai alapítólevél, a Gellért-, Zoerard- és Benedek-legenda, a Szent István-i törvények s az *Intelmek* idézete gazdagítja Katona művét.⁴² A küllhoniak közül Reichenau Hermann, Ademar Cabanensis, Rodulf Glaber, Wipo, Aventinus, Sigebertus Gemblacensis, Marianus Scotus és Annalista Saxo nevét lehet említeni.⁴³

Ennyi kiragadott példa elég, hiszen itt és most a történettudósnál fontosabb az elmélkedő Katona István. Már csak azért is, mert – amint arról esett szó – az alapvető forrásokat nem kellett újra felfedezni, az ismeretbővülés csak finomította, gazdagította, de nem írta át István képmását, akinek személye 1083 óta vitán felül állt. Attila „bukása” után az anonymusi fordulat előbb a honfoglaló fejedelmeket állította a hun ős helyére. Álmos és Árpád azonban csak együtt alkotott egy történelemkezddel felérő életművet; amannak kezdete, emennek vége volt dicsőséges. Álmos turultól jövendölt csodás születésével szemben Árpád mítosz nélkül, gyalogszerrel lépett a történelem színterére;⁴⁴ viszont ő teljesítette be a honfoglalást, sőt a szeri gyűlés egy pogány államalapító ki nem bontott képét előlegezi.⁴⁵ Álmos vagy Árpád?

³⁸ Pray, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextera Divi Stephani primi Hungariae Regis*. Vindobonae, 1771. (A legenda kiadása uo. 113–171.) Pray, Georgius: *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salomone Rege et Emerico Duce Hungariae*. Posonii, 1774. E kettős értekezésének függeléke pedig Szent Imre legendájának egyik szövegváltozatát tartalmazza. (Uo. 87–100.)

³⁹ Desericzky József Ince és Pray György még a magyar őstörténetről vitázott. A Desericzky halála után elmergesedő piarista-jezsuita vitáról lásd: Szörényi László: *Nyelvurokság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*. ItK. 1997. 1–2. 18–23. Katona a Szent Korona kérdéskörében ütköztette nézeteit másokéval. Ennek egy szemléletes-olvasmányos példája Katona István: *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Samueltól Írtt Historiájának meg-rostálása*. Buda, 1793.

⁴⁰ Vajk-István fejedelemségéről lásd: Katona 1778. 690–747., István királyságáról lásd: Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 2–470.

⁴¹ „Certum est, sub Ditmari Waic Stephanum latere coronamque cum benedictione, tam eodem Ditmaro, quam Carthuitio testibus, a Romano pontifice, non a Graecis imperatoribus, eundem accepisse.” Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 16. > vö. Pray: *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*, 6.; II. András és IV. László okleveleinek idézetét lásd: Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 16–17.

⁴² Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*; 69., 145–148., 151–153., 194–202., illetve 133–139., 160–165., és 207–239., 363–382.

⁴³ Katona 1778. 640.; Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 337–349.

⁴⁴ Álmos születése. Szentpéter: *SS. Rer. Hung. I.*, 38., 284.; onnan Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 59–60. Anonymus hiába hallgatta el az apafejedlem gyászos végét, erdélyi megöletését, mert azt a krónikások elárulták: Szentpéter: *SS. Rer. Hung.*, 287.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 61.

⁴⁵ Szentpéter: *SS. Rer. Hung. I.*, 83.

Katona sem tudott biztosan dönteni, hát mindkettejüket választotta: egyfelől Álmos első fejedelemségét hangoztatta (éppen Pray ellenében),⁴⁶ másfelől az Árpád-ház tanát dolgozta ki. István személye körül nem lebegett ily bizonytalanság köde, ráadásul olyan életművet alkotott, amely az utókor értékrendjében nemhogy teljességgel vállalható, hanem éppen alapvető volt, a kereszténység és jogfolytonos királyság alapvetése. Törvényeivel az állam, alapítóleveleivel az egyház szervezetébe lehelt életet, fiának szánt intelmeiben távlatos programot adva magát jelölte ki a követendő hagyomány kezdetéül. Ráadásul Katona egy alkalommal túl szerényen fogalmazott, hiszen a szent király kiváló hadvezér volt. Minden belső és külső háborúját megnyerte,⁴⁷ sőt II. Konrád német császár 1030-as megszalasztásáról joggal írhatta volna Kölcsy Ferenc, hogy „nyögte István bús hadát Bécsnek büszke vára.” (Már ha volt akkor Bécsnek vára, akár büszke, akár szerény.) Az ország felajánlásával a *Regnum Marianum* eszme megteremtője így a tudomány erejével igazoltan lett a „magyarnak új példája.” A róla vallott műveltség tehát a *Kritikai magyar történetben* ért delelőjére. Ezért egyértelmű, hogy Zrínyi Miklós Attiláját csak Katona István Szent Istványa válthatta fel a példázatban; mindezt az előbb vázolt szerves és fokozatos fejlődés révén, a jezsuita tudós ugyanis semmifajta tanújelét nem adta az *Elmélkedések* ismeretének.⁴⁸

⁴⁶ Katona 1778. 34–35.; vö. Pray 1761. 310.

⁴⁷ Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. 65.

⁴⁸ Sem a Mátyás kori, sem a Zrínyi életidejét tárgyaló kötetek nem idézik az – akkor még kéziratban lapangó – Elmélkedéseket. Katona, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae XIV–XVI*. Stirpis Mixtae VII–IX. Colotzae – Budae, 1792–1793.; Katona, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae XXXII–XXXIII*. Stirpis Austriacae XIII–XIV. Budae, 1794–1804.